

ОСНОВИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1. *Поняття та система міжнародного права*

Історія людства тривалий час формувалась з позиції сильнішого, тому не дивно, що досить довго міжнародні відносини переважно базувались на так званому праві війни — *ad bellum*. Лише на початку XIX ст. погляди видатних філософів, які свого часу сприймалися виключно як утопія, певною мірою почали пристосовуватись до реального життя. Біль і страждання двох світових війн XX ст. з усією переконливістю довели, що подальше бездумне використання сили з метою розподілу сфер впливу на світовій арені призведе до суцільної катастрофи, наслідки якої можуть стати не виправними. Людство, як ніколи, усвідомило результати подальшого протистояння. Саме в цей період було закладено фундамент майбутнього розвитку міжнародних відносин на засадах міжнародного права.

У 1945 р. було створено дійсно універсальну міжнародну організацію та визначено основні принципи сучасного міжнародного права. Саме у Статуті Організації Об'єднаних Націй¹ містяться так звані норми *jus cogens*, тобто норми найвищої сили, порушення яких безумовно веде до порушення прав суб'єктів міжнародного права, а в певних випадках — і до загрози міжнародному миру та безпеці. З часу прийняття Статуту ООН виникли нові універсальні принципи міжнародного права, деякою мірою змінилось формулювання і зміст первинних принципів, закріплених у Статуті, але всі вони актуальні і в наш час, адже закріплюють основні засади міжнародного співіснування.

Сучасне міжнародне право відрізняється від того, що мали на увазі держави-переможці, затверджуючи Статут ООН. Якщо класичне міжнародне право було суто міждержавним за характером, то сфера дії сучасного міжнародного права суттєво розширилась. Сьогоднішні реалії дозволяють із впевненістю стверджувати, що система міжнародного права не є виключною прерогативою політичних лідерів і «найсильніших» світу цього. Головним принципом демократичних держав, який задекларовано в їх основних законах, є принцип поваги прав і основних свобод людини. Відповідно на перше місце виступає людина, пересічний громадянин з його повсякденними проблемами. Вирішення цих проблем і становить по суті основне завдання не лише нашого національного суспільства, а й всього світового співтовариства.

Безперечним є і той факт, що саме міжнародне право здатне певним чином впливати на визначення шляхів подальшого розвитку світового співтовариства. І в цьому полягає одна з особливостей та основних функцій міжнародного права — функція програмування розвитку міжнародних відносин і міжнародного права.

Термін «міжнародне право» на сьогодні є сталим і загальновизнаним, хоча науковці-міжнародники свого часу висловлювали сумніви щодо точності зазначеного терміну. Деякі з них вважали, що не можна назвати цю систему «міжнародною», і дійсно, по суті міжнародне право регулює насамперед міждержавні відносини, а не відносини між народами, якщо дослівно розуміти запропонований термін. Хоча суб'єктний склад міжнародного права не обмежується державами, саме вони є головними, первинними суб'єктами, без яких навіть існування цієї особливої системи немислиме.

Інші вчені не визнавали правової сутності міжнародного права. Вони вважали, що міжнародне право — це лише аргументація певної поведінки суб'єктів і ніяк не система норм. Досить часто до міжнародного права включали певні соціальні, політичні норми або норми моралі, що безумовно додавало аргументів нігілістам, які заперечували правову природу міжнародного права. Але, незважаючи на певну умовність терміну, жоден із запропонованих альтернативних термінів не дістав поширення, за винятком окремих країн (Норвегія, Німеччина, Ісландія). Але й ті нечисленні виключення пов'язані скоріше з мовними особливостями цих країн.

Щодо визначення міжнародного права можна сказати, що як і будь-яка галузь права — це система норм, котра має на меті врегулювання особливого виду соціальних відносин, учасниками яких є передусім держави, а також деякі інші суб'єкти міжнародного права. На відміну від інших видів міждержавних відносин, у міжнародному праві нормам притаманна юридична сила, що передбачає особливий механізм дії цих норм, зокрема можливість застосування примусу. Дещо узагальнено можна сказати, що міжнародне право складає особливий правовий механізм регулювання міжнародних відносин.

Для того щоб з'ясувати характерні особливості міжнародного права, доцільно провести порівняльний аналіз із внутрішньодержавним правом. Дійсно, міжнародне право і внутрішньодержавне право — це дві самостійні системи, і відмінності між ними значні. При їх порівнянні можна виокремити розбіжності за такими критеріями: суб'єктами, об'єктами, предметом, способом створення норм, джерелами, порядком застосування примусу.

---

¹ Організація Об'єднаних Націй (ООН) — універсальна міжнародна організація із забезпечення миру, безпеки та міжнародного співробітництва. Створена у 1945 р. з ініціативи провідних країн антигітлерівської коаліції (СРСР, Китаю, Великобританії, Франції). На 2002 р. членом

Отже, як уже зазначалось, головними *суб'єктами міжнародного права* є самостійні, суверенні утворення — держави, міждержавні організації, а також деякі інші суб'єкти. Надто дискусійним є питання правосуб'єктності фізичної особи, хоча з часом збільшується кількість випадків, коли фізична особа може бути суб'єктом міжнародного права. Так, на сьогодні індивід може висунути позов проти держави, підставою для чого є визнання та закріплення універсального принципу поваги прав і основних свобод людини. Крім того, фізична особа є повноцінним суб'єктом такої галузі міжнародного права, як гуманітарне право. Але в будь-якому разі міжнародна правосуб'єктність фізичної особи є обмеженою.

У той же час у внутрішньодержавному праві саме фізичні та юридичні особи виступають основними носіями суб'єктивних прав і обов'язків.

Об'єктами міжнародного права є певні матеріальні та нематеріальні блага, дії або утримання від дій, які виходять за межі юрисдикції однієї держави, з приводу яких суб'єкти міжнародного права вступають у міжнародні відносини. Наприклад, об'єктом міжнародного права може бути континентальний шельф, певні міжнародні території, тобто території, на які не поширюється суверенітет жодної держави, тощо. У той же час об'єктом внутрішнього права є також певні матеріальні та нематеріальні блага, але на які поширюється юрисдикція конкретної держави.

Предметом міжнародного права є ті відносини, які складаються між суб'єктами міжнародного права щодо об'єктів, які входять у сферу дії міжнародного права. Відповідно предметом внутрішнього права є відносини між національними суб'єктами щодо об'єктів, на які поширюється юрисдикція цієї держави.

Наступною особливістю є *спосіб створення норм*. На відміну від національних правових систем, які побудовані за принципом розподілу влад та в яких законотворення є виключно прерогативою законодавчої гілки влади, в міжнародному праві норми створюються самими суб'єктами шляхом узгодження їх воль. З тієї ж причини в міжнародному праві відсутні органи, до функцій яких входить контроль за виконанням норм міжнародного права, як це відбувається у внутрішньодержавному праві.

Однією з найважливіших характеристик правової системи є система його *джерел*. У міжнародному праві основних джерел два — міжнародний договір та міжнародний звичай. Тоді як у національних правових системах основна роль належить законам і підзаконним актам або судовим прецедентам кожної держави.

На відміну від внутрішньодержавної правової системи міжнародне право будується не за принципом субординації, який притаманний національним правовим системам, а за *принципом координації*. Тобто міжнародне право регулює відносини між рівноцінними суверенними суб'єктами і в ньому не існує наддержавних органів влади. Особливості нормотворчої діяльності в міжнародному праві зумовлюють загальнодемократичну сутність міжнародного права. Тобто в процесі узгодження воель держав із різним державним устроєм відкидається будь-яке соціальне забарвлення такої норми. Тоді як навіть у найдемократичнішій державі неможливо позбавитись від ідеологічного та соціального впливу осіб, які відповідальні за створення та прийняття нормативно-правових актів.

Отже, можна дійти висновку, що між двома правовими системами — внутрішньодержавною та міжнародною — існує чітке розмежування, зумовлене характерними особливостями кожної із систем. Але ці системи надзвичайно тісно співпрацюють, адже в сучасному суспільстві неможливо уявити державу, повністю ізольовану від іншого світу, тобто по суті від міжнародних відносин, які регулюються міжнародним правом. З цього приводу доречно навести думку видатного французького юриста-міжнародника Ш. Руссо, який вважав, що в питаннях співвідношення внутрішнього і міжнародного права можливі лише два рішення — або два правопорядки незалежні один від одного, відокремлені (дуалізм), або вони походять один від одного, що автоматично означає визнання концепції єдиного права (монізм). Дійсно, в теорії міжнародного права загальновідомі два протилежні погляди щодо співвідношення внутрішнього і міжнародного права — дуалістична та моністична. Остання розрізняє теорію примату внутрішнього права і теорію примату міжнародного права.

Окрім внутрішньодержавного, міжнародне право тісно взаємодіє з міжнародним приватним правом. Як і в міжнародному праві, норми міжнародного приватного права мають спільну мету, а саме — створення правових умов розвитку міжнародних відносин. Спільна риса полягає також у тому, що в обох випадках відносини виходять за межі однієї держави.

Але насамперед необхідно визначитись, що на відміну від міжнародного права, яке є самостійною системою права, міжнародне приватне право складає частину внутрішньої правової системи кожної держави, тобто не існує єдиної системи міжнародного приватного права. Міжнародне приватне право регулює особливу групу цивільно-правових відносин, ускладнених іноземним елементом. Міжнародне право було б точніше йменувати в такому розумінні «міждержавним», тобто системою, що регулює загальнополітичні відносини між державами. Розмежування сфери дії міжнародного права та міжнародного приватного права ускладнюється

й тим фактором, що в певних випадках вони регулюють спільний комплекс правовідносин, але із застосуванням специфічних для кожної системи методів. У будь-якому випадку слід чітко відрізнити сферу дії цих двох правосистем.

Визначення міжнародного права доцільно пов'язати із визначенням системи міжнародного права, адже будь-яке право — це насамперед система норм, і міжнародне право не є винятком з цього правила. Але цим нормам притаманна особлива структура та механізм дії.

Система міжнародного права — це сукупність принципів і норм міжнародного права, які становлять єдине ціле і впорядковані розподілом на відносно самостійні компоненти: інститути і галузі міжнародного права.

Тривалий час у міжнародному праві існували лише розрізнені комплекси норм, які регулювали локальні або регіональні відносини (наприклад, союзницькі договори) і загальні відносини шляхом встановлення елементарних правил поведінки (таких як, наприклад, дипломатичні привілеї). У міжнародному праві не існувало загальних правил поведінки; норми та правила мали виключно диспозитивний характер. Дію практично будь-якої норми міжнародного права можна було змінити або припинити за взаємною згодою двох чи більше держав.

Втім, ситуація кардинально змінилась з розвитком міжнародного права. У ХХ ст. було остаточно закріплено основні цілі та принципи співіснування держав. У міжнародному праві сформувався комплекс імперативних норм *jus cogens*, за допомогою яких було систематизовано та об'єднано в єдину систему розрізнені комплекси міжнародно-правових норм.

Таким чином, можна стверджувати, що сучасна система міжнародного права має чітку ієрархію, яка дає можливість визначити роль і місце складових елементів міжнародного права в його системі. Завдяки існуючій системі норми міжнародного права здатні комплексно врегульовувати сучасні міжнародні відносини. Сучасній системі міжнародного права притаманна характерна внутрішня структура, яка є особливою організацією його норм, взаємозв'язком норм, інститутів і галузей міжнародного права.

У системі міжнародного права окреме місце посідають **загальносистемні інститути** міжнародного права, які не входять в якусь окрему галузь міжнародного права. Вони мають вирішальне значення для всього міжнародного права. Серед таких інститутів можна виокремити інститут міжнародної правосуб'єктності, інститут міжнародної відповідальності, інститут застосування норм міжнародного права та ін.

Найбільшим структурним елементом у системі міжнародного права є галузь. **Галузь міжнародного права** є сукупністю норм і принципів, які регулюють відносини між суб'єктами

міжнародного права у певній сфері, що складає специфічний предмет міжнародного права та пов'язана із специфічною групою об'єктів міжнародного права. Єдиного переліку галузей, так само як і інститутів міжнародного права не існує. Але загально визнаними галузями міжнародного права є такі: право міжнародних договорів, міжнародне морське право, міжнародне повітряне право, міжнародне космічне право, дипломатичне та консульське право, право міжнародних організацій, право міжнародної безпеки, міжнародне економічне право, право охорони навколишнього середовища тощо.

Із розвитком міжнародного права виникають нові інститути та галузі, деякі припиняють існування, а інші продовжують відігравати таку ж важливу роль, як і раніше. Так, серед найновіших галузей міжнародного права можна виокремити: міжнародне космічне право, міжнародне право навколишнього середовища, міжнародне атомне право тощо.

Наступним, більш дрібним, елементом системи міжнародного права є суто *галузеві інститути*, які регулюють відносини суб'єктів з приводу певного об'єкта в межах конкретної галузі. Прикладом галузевих інститутів може бути інститут дипломатичних імунітетів у галузі дипломатичного права або інститут мирного проходу судів через територіальне море держав у галузі міжнародного морського права. Інколи інститути можуть функціонувати на межі двох або більше галузей міжнародного права. В такому випадку вони мають назву *міжгалузевих або прикордонних інститутів*.

Найдрібнішим елементом системи міжнародного права є міжнародно-правова норма, адже саме норми лежать в основі структурної побудови інститутів та складніших утворень — галузей міжнародного права.

Норми міжнародного права — це юридично обов'язкові правила поведінки держав та інших суб'єктів міжнародного права в міжнародних відносинах, які встановлюються шляхом узгодження волі суб'єктів.

Однією з особливостей міжнародного права є те, що суб'єкти самі створюють норми шляхом добровільного волевиявлення. Саме цей факт і зумовлює загальнодемократичний характер міжнародного права. Ніхто не в змозі встановити правила поведінки для суб'єктів міжнародного права всупереч їх волі. Отже, більшість норм міжнародного права не мають загальнообов'язкового характеру. Разом з тим у необхідних випадках дотримання норм міжнародного права забезпечується шляхом застосування примусу як на колективній, так і індивідуальній основі.

Норми є первинним елементом у внутрішній структурі міжнародного права. Вони закріплюються у загальноновизнаних юридичних формах, якими є такі джерела міжнародного права, як міжнародний договір, міжнародний звичай, а також окремі акти міжнародних організацій. Специфіка норм міжнародного права зумовлена характерними особливостями системи міжнародного права. Відповідно норми міжнародного права мають особливий об'єкт регулювання, який входить у сферу дії всього міжнародного права.

Внутрішня структура норми міжнародного права відрізняється від такої у внутрішньодержавному праві. Так, у внутрішньому праві більшість норм складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції. У міжнародному праві норма складається лише з диспозиції, тобто належного правила поведінки, зрідка норма також може містити гіпотезу, але ні в якому разі структурним елементом норми міжнародного права не може бути санкція. Останні й складають окремий інститут міжнародного права. В певних випадках в конкретному міжнародному договорі також може бути передбачено можливість застосування санкцій.

Багатоманітність норм міжнародного права зумовлює необхідність їх класифікації, а оскільки вони неоднорідні за змістом і формою, то застосовується багато критеріїв.

За змістом нормативних приписів норми поділяються на принципи та власне норми. *Норми-принципи* міжнародного права визначають загальні основи поведінки держав та інших суб'єктів міжнародного права. Звичайні норми міжнародного права регулюють більш вузькі питання, які входять у сферу дії окремих галузей міжнародного права.

За кількістю суб'єктів норми міжнародного права можуть бути розподілені на універсальні, регіональні та локальні або партикулярні. Найбільш вагомими є *універсальні норми*. Вони створюються з метою врегулювання найважливіших питань та приймаються міжнародним співтовариством у цілому. Такі норми містяться переважним чином у міжнародних звичаях. Відповідно *регіональні норми* регулюють питання, які мають особливе значення для суб'єктів певного географічного регіону. *Локальні, або партикулярні, норми* складають для врегулювання відносин між обмеженою кількістю держав, найчастіше сусідніх, але це необов'язково. Важливо, що в міжнародному праві більшість норм є саме локальними, вони містяться переважно в міжнародних договорах.

За юридичною силою норми поділяються на імперативні та диспозитивні. *Імперативні норми, або норми jus cogens*, складають особливу категорію у системі норм міжнародного права. Їм притаманна найвища юридична сила і вони визнаються міжнародним співтовариством як такі, відхилення від яких неприпустиме. Імперативна норма може бути змінена або скасо-

---

вана лише наступною нормою такої ж сили. Договір є недійсним, якщо в момент укладання він суперечить імперативній нормі. Більше того, у разі виникнення нової імперативної норми будь-який договір, що суперечить їй, стає недійсним і припиняє дію. Таке значення імперативних норм у міжнародному праві зумовлює той факт, що вони забезпечуються найжорсткішими засобами примусу. Тобто у разі порушення імперативної норми виникають універсальні відносини відповідальності.

Але основний масив норм міжнародного права є диспозитивним. *Диспозитивні норми* встановлюють правила поведінки, відступити від яких можна за взаємною згодою сторін, якщо це не зачіпає права третіх сторін. Зазначена властивість диспозитивних норм не означає, що вони не є юридично обов'язковими; навпаки, їх порушення тягне міжнародно-правову відповідальність. Тобто, їх диспозитивний характер полягає у можливості суб'єктів врегулювати відносини іншим чином, ніж це передбачено диспозитивною нормою.

Залежно від джерела, в якому містяться норми міжнародного права, вони поділяються на *договірні* та *звичаєві*. Останнім часом склалась тенденція виділення в окрему категорію норм-рішень міжнародних організацій.

Крім того, в міжнародному праві, як і у внутрішньодержавному, існує поділ норм на *матеріальні* та *процесуальні*, але з тією різницею, що міжнародних процесуальних норм набагато менше, ніж матеріальних. Відповідно процесуальні норми міжнародного права регулюють як створення, так і реалізацію міжнародного права. Слід зазначити, що однією із сучасних тенденцій міжнародного права є формування окремої галузі — міжнародного процесуального права.

Існують також й інші критерії класифікації норм міжнародного права.

З метою забезпечення єдиного розуміння норм міжнародного права щодо норм міжнародного права дедалі частіше застосовуються кодифікація або інкорпорація. З погляду міжнародного права *кодифікація* є процесом удосконалення норм міжнародного права шляхом приведення у підпорядковану систему. Під удосконаленням розуміється процес уточнення норм, усунення певних суперечностей між ними, скасування застарілих норм і вироблення нових. Результатом кодифікації є складання єдиного міжнародного нормативно-правового акту, незалежно від того, чи міститься він в одному документі, чи в кількох, пов'язаних між собою документах. Під час кодифікації надається найчіткіше і точніше формулювання існуючих норм міжнародного права.

На сьогодні більшість кодифікацій проводиться в рамках міжнародних організацій. Зокрема, у рамках ООН проблемами кодифікації опікується Комісія ООН з міжнародного права. Офіційна

кодифікація затверджується суб'єктами міжнародного права. Крім того, існує й неофіційна кодифікація, яка не має юридичної сили, та здійснюється з метою дослідження і тлумачення норм окремої міжнародно-правової галузі. Прикладами чинних кодифікаційних актів може бути передусім Віденська Конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.¹, Конвенція ООН з морського права 1982 р.² тощо.

Від кодифікації слід відрізнити *інкорпорацію*, яка є систематизацією норм міжнародного права та об'єднання їх за певними критеріями в хронологічному, алфавітному або іншому порядку. Під час здійснення інкорпорації не відбувається оновлення змісту норм, у міжнародно-правовий акт вносяться всі наступні поправки, а також вилучаються скасовані норми.

2. Джерела міжнародного права

Джерела міжнародного права — це зовнішня форма виразу норм та основних принципів міжнародного права.

Процес формування сучасної системи джерел міжнародного права засвідчує, що деякі з джерел міжнародного права свого часу відігравали суттєву роль у формуванні та розвитку міжнародного права, але згодом втратили своє значення та не є джерелами сучасного міжнародного права, як, наприклад, Вселенські збори. Інші — виникли з самого початку та й зараз відіграють суттєву роль як джерела міжнародного права. Найяскравішим прикладом такого виду джерел є міжнародно-правовий звичай.

Аналіз теорії та практики міжнародного права надає можливість скласти перелік тих джерел, які застосовуються на сучасному етапі розвитку міжнародного права. Найбільш загальноновизнаним є перелік джерел міжнародного права, який міститься у ст. 38 Міжнародного Суду ООН. Відповідно основними джерелами міжнародного права є міжнародний договір та міжнародний звичай. Також роль джерела визнається й за загальними принципами права, хоча практика доводить, що загальні принципи права надто рідко застосовуються, отже, можуть розглядатись лише як допоміжні джерела. Крім того, до допоміжних джерел належать рішення міжнародних організацій та судових установ, а також доктрина міжнародного права.

¹ Була прийнята на конференції ООН у Відні, набрала чинності 27 січня 1980 р. Детально регламентує порядок укладання міжнародних договорів, набуття ними чинності, тлумачення, застосування. Учасниками конвенції є 81 держава, у тому числі Україна з 1986 р.

² Прийнята III Конференцією ООН з морського права 30 квітня 1980 р. Набрала чинності у 1994 р., через рік після того, як 60-та держава надіслала ратифікаційні документи. На підготовку тексту документа знадобилось 15 років і ще 12 — на набуття нею чинності.

Одним з двох основних джерел міжнародного права є **міжнародний договір**. Одразу ж слід зауважити, що міжнародний договір є родовим поняттям та включає будь-який міжнародно-правовий акт — конвенції, декларації, пакти, хартії, власне міжнародні договори, угоди, протоколи та всі інші найменування міжнародних документів. Міжнародний договір є добровільною угодою двох або більше суб'єктів міжнародного права щодо певних матеріальних або нематеріальних благ, які складають об'єкт міжнародного права; суб'єкти наділяються певними взаємними правами та обов'язками відповідно до такої угоди.

Слід зазначити, що міжнародний договір є настільки важливим джерелом, що в системі міжнародного права існує окрема галузь, яка має назву «право міжнародних договорів». Ця галузь регулює порядок укладання, дії, розірвання міжнародних договорів, його форми, а також всі інші питання, якимось чином пов'язані з міжнародними договорами. Право міжнародних договорів є кодифікованою галуззю та її найважливішим міжнародно-правовим актом є Віденська конвенція 1969 р. про право міжнародних договорів.

Зважаючи на те, що міжнародне право тривалий час залишалось правом війни, першими джерелами міжнародного права були двосторонні мирні договори. У пізніший період почали з'являтися договори про торгівлю та співробітництво. З подальшим розвитком відносин між країнами починається формування інституту консульських представників, що спричиняє укладання численних консульських угод. Згодом міжнародно-правові відносини з локальних, двосторонніх, переходять у регіональні, тобто набувають загальнішого значення та охоплюють уже кілька сусідніх країн одного регіону. Універсальні міжнародні договори з'являються вже у XIX ст. Сьогодні у світі налічується понад 500 тис. двосторонніх і багатосторонніх договорів, які регулюють практично всі сфери міжнародного життя.

Таке значення міжнародних договорів зумовлює вимоги, які висуваються щодо них. Так, міжнародний договір має бути об'єктивно правомірним, тобто укладеним відповідно до норм і принципів міжнародного права. Як уже зазначалось, договір, який суперечить імперативним нормам міжнародного права, є автоматично недійсним. Крім того, під час укладання міжнародного договору сторони мають дотримуватись норм права міжнародних договорів. Повноваження сторін і процедура укладання міжнародних договорів мають відповідати вимогам норм внутрішнього законодавства стосовно держав і не виходити за межі статутів, якщо це стосується міжнародних організацій. Саме внутрішньодержавними нормами визначається, які особи мають право укладати міжнародні договори *ex officio*, тобто без спеціальних повноважень, за посадою. В Україні, як і в переважній більшості країн, такими особами є президент,

---

прем'єр-міністр і міністр закордонних справ. Внутрішньодержавні норми визначають порядок надання спеціальних повноважень для укладання міжнародних договорів.

У міжнародному праві немає чіткої ієрархії міжнародних договорів. Але загально визнано, що найавторитетнішим договором є Статут ООН. Зумовлено це тим, що саме в Статуті закріплено основні принципи міжнародного права. Відповідно в міжнародному праві визнається пріоритет договорів залежно від характеру норм, які містяться в такому договорі.

За дією у просторі, а також за кількістю сторін визнається пріоритет універсальних міжнародних договорів над регіональними, які, в свою чергу, мають перевагу над локальними, або партикулярними, міжнародними договорами.

Щодо форми міжнародних договорів, можна відзначити, що в міжнародному праві поряд з письмовою формою існує й усна форма міжнародних договорів. Усні договори зустрічаються надто рідко та мають назву «джентльменські угоди». Але у тому разі, коли одні й ті ж відносини регулюються і усними, і письмовими угодами одних і тих же суб'єктів, перевага надається міжнародним договорам, укладеним у письмовій формі.

Хоча міжнародний договір є універсальним засобом урегулювання міжнародних відносин та дозволяє оперативно реагувати на проблеми, що виникають у світі, виступає оптимальним джерелом з огляду на сучасний стан науки та техніки, інформаційний рівень забезпечення суспільства, існують також і певні недоліки міжнародних договорів. Насамперед слід зазначити, що чим більша кількість сторін у міжнародному договорі, тим менш чітко формулювання його норм. Пов'язане це із самою природою міжнародного договору, адже він є результатом узгодження волі суб'єктів міжнародного права. Незважаючи на загальнодемократичний характер норм міжнародного права, на практиці кожна держава намагається насамперед задовольнити власні національні інтереси. Отже, з метою досягнення своєрідного балансу між загальнолюдськими цінностями та інтересами кожного окремого суб'єкта під час укладання міжнародного договору держави змушені йти на поступки, що негативно впливає на чіткість формулювань. Крім того, як це не прикро, для того щоб універсальний міжнародний договір набув чинності, інколи потрібно більше десятиріччя (Конвенція ООН з морського права 1982 р.), а скільки вкрай необхідних міжнародно-правових документів так і не набрали необхідної кількості ратифікаційних грамот та не набули чинності!

І все ж таки, незважаючи на певні недоліки, міжнародний договір набуває дедалі більшої ваги в міжнародному праві. Тим більше, що останнім часом спостерігається тенденція кодифікації звичаєвих норм міжнародного права.

В Україні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

Другим універсальним джерелом міжнародного права є **міжнародний звичай**. На відміну від внутрішньодержавного права, в міжнародному праві звичай має таке ж значення, як і міжнародний договір. Отже, міжнародний звичай — це правило поведінки суб'єктів міжнародного права, яке встановлюється шляхом його тривалого та одноманітного застосування на міжнародному рівні. З самого визначення можна виокремити основні складові міжнародного звичаю, а саме: тривалість застосування, одноманітна практика суб'єктів міжнародного права, а також одна з головних умов — загальна думка держав, яка визнає цю норму юридично обов'язковою.

У разі відсутності останньої складової подібна юридично необов'язкова практика держав є лише **міжнародною звичкою**, яка не входить в сферу дії міжнародного права і яку слід чітко відрізнити від міжнародного звичаю.

Критерій тривалості застосування є достатньо відносним, адже існує категорія так званих миттєвих звичаїв. Найкращим прикладом миттєвого звичаю є право вільного прольоту космічного об'єкта над територією інших держав. Терміном формування цього звичаю фактично є час прольоту першого космічного апарату у повітряному просторі, тобто насправді мить.

Головною відмінністю звичаю від міжнародного договору є те, що звичаєва норма випливає з практики суб'єктів міжнародного права і не є закріпленою в якомусь конкретному документі. Важливо, що одна й та ж правова норма може бути і звичаєвою, і договірною. Наприклад, якщо держави закріпили обов'язковість міжнародного звичаю в договорі, між країнами, які беруть участь у такому договорі, ця норма вже буде договірною. Але якщо хоча б один із суб'єктів правовідносин не є учасником такого договору, то та сама норма в такому разі вже буде звичаєвою. І навпаки, міжнародному праву відомі й такі випадки, коли в договорі формується нова міжнародно-правова норма, яка стає звичаєвою у разі її застосування іншими державами.

Шляхом порівняльного аналізу двох основних джерел міжнародного права можна виявити цілу низку інших розбіжностей між ними. По-перше, в міжнародному договорі чітко відокремлені правотворчий процес від правозастосовчого, адже договір укладається шляхом формальних переговорів. Зважаючи на те, що міжнародний звичай формується саме в результаті практики, не можна чітко розмежувати стадію становлення від стадії застосування звичаю.

По-друге, міжнародний договір здатний впливати на розвиток міжнародного права шляхом встановлення певних правових норм, а міжнародний звичай є лише констатацією існуючого правила поведінки.

По-третє, навіть універсальні міжнародні договори поступаються за кількістю учасників міжнародному звичаю, адже для застосування міжнародного договору необхідна формальна згода суб'єктів.

По-четверте, в міжнародному звичаї містяться більш загальні правила поведінки, а це зумовлює той факт, що звичай не здатний врегулювати відносини в тих галузях, де потрібна чітка регламентація (наприклад, атомне право або космічне право).

З іншого боку, серед усього загалу звичаєвих норм переважають універсальні, тоді як у міжнародному договорі переважають регіональні та локальні норми. Також важливо зазначити роль міжнародного звичаю у заповненні прогалин міжнародного права.

Юридично звичаєві та договірні норми мають однакову силу.

Незважаючи на те, що в Статуті Міжнародного Суду ООН **загальні принципи права** згадуються як одне з основних джерел міжнародного права, міжнародна практика доводить протилежне. Адже за всю історію існування Міжнародного Суду ООН загальні принципи права були застосовані лише кілька разів.

Виходячи із сучасного розуміння, загальними принципами права є певні правові поняття, технічні правила, які походять в основному з різних правових концепцій, а також римського права, та використовуються як у міжнародному, так і у внутрішньому праві держав як керівні начала при тлумаченні та застосуванні існуючих правових норм.

Загальні принципи права у жодному разі не слід плутати з основними принципами міжнародного права. Останні по суті є не джерелами, а нормами міжнародного права найвищої сили.

Щодо **рішень міжнародних організацій** як джерела міжнародного права, серед вчених і практиків міжнародного права не має одностайної думки. Безумовно, особливе місце в цій категорії джерел посідають рішення Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН. Важливу роль у певних галузях міжнародного права відіграють також рішення деяких спеціалізованих установ ООН, наприклад конвенції, стандарти та регламенти ІКАО, міжнародні санітарні

правила ВООЗ та ін. Але в цілому за рішеннями міжнародних організацій визнається роль лише допоміжних джерел міжнародного права.

Міжнародна судова та арбітражна практика є досить корисною як підтвердження існуючих норм міжнародного права. Крім того, вона здатна сприяти появі нових міжнародно-правових норм. Як допоміжне джерело міжнародного права рішення міжнародних судів та арбітражів можуть застосовуватись виключно стосовно сторін відповідної справи і лише у разі їх добровільної згоди на те.

Думки провідних учених-міжнародників, або **доктрина міжнародного права**, суттєво вплинули на процес формування сучасної системи міжнародного права. До цього допоміжного джерела вдавались з метою отримання кваліфікованого тлумачення з певних міжнародно-правових питань. Але на сьогодні роль доктрини як джерела міжнародного права з появою численних міжнародних організацій фактично нівелювалась.

Загальновизнано, що національне законодавство, так само як і рішення національних судів, не є джерелами міжнародного права.

3. Суб'єкти міжнародного права

Суб'єкти міжнародного права — це учасники міжнародних правовідносин, які є носіями міжнародних прав та обов'язків, що здійснюються на основі та в рамках міжнародного права.

Деякі автори інколи додають, що суб'єкти міжнародного права мають бути здатними створювати норми міжнародного права, а також нести міжнародну відповідальність у разі необхідності. Тобто, можна сказати, що міжнародна правосуб'єктність складається з міжнародної дієздатності, правоздатності та деліктоздатності.

Взагалі інститут правосуб'єктності займає центральне становище в системі міжнародного права. Розвиток самого міжнародного права пов'язаний із забезпеченням потреб його суб'єктів, зокрема врегулюванням відносин між ними, встановленням їх взаємних прав та обов'язків.

Головним та універсальним суб'єктом міжнародного права є держава. Окрім держав, в різні часи визнавалась правосуб'єктність міст-держав, окремих царів, римської католицької церкви, лицарських орденів, домініонів та ін. Деякі із зазначених суб'єктів набули загальнови-

---

знаного статусу в результаті тривалого розвитку, як, наприклад, міжнародні організації, інші — зробили свій внесок у розвиток інституту міжнародної правосуб'єктності, але зараз не вважаються суб'єктами міжнародного права, як, наприклад, Міжнародна організація Червоного Хреста або католицька церква.

Отже, на сьогодні сформувався чіткий перелік суб'єктів міжнародного права. Це, насамперед, держави, а також міжнародні організації, нації та народи, які борються за створення незалежної держави, особливі форми суб'єктів міжнародного права, так звані квазідержавні утворення.

Обсяг правосуб'єктності у різних суб'єктів різний. Але необхідною умовою є можливість підпадати під пряму дію норм міжнародного права. Відповідно існує поділ суб'єктів на первинні та вторинні.

Правосуб'єктність *первинних* суб'єктів не залежить від волі інших учасників міжнародного співтовариства та існує в силу об'єктивної реальності. Відповідно первинними суб'єктами міжнародного права є держави і в деяких випадках — нації або народи, які борються за створення незалежної держави.

Держави є носіями міжнародної правосуб'єктності в силу належного їм державного суверенітету, що підтверджується основними принципами міжнародного права. Отже, державний суверенітет є повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади держави в межах її території, та, з іншого боку, це — її незалежність і самостійність на міжнародній арені. Суверенітет є невід'ємною ознакою держави. У силу належного їм суверенітету держави створюють норми міжнародного права та забезпечують ефективний механізм контролю за їх виконанням.

Але в той же час необхідно зазначити, що суверенітет держави не є необмеженим. В міжнародних відносинах суверенітет однієї держави обмежений суверенітетом інших держав, а також загальними інтересами світового співтовариства. Наприклад, економічний суверенітет держави не означає її ізолюваність, а передбачає лише незалежність у виборі напрямів розвитку економічного курсу держави. Причому на практиці держави можуть мати різний економічний рівень, різну політичну силу, але як носії державного суверенітету всі вони є рівними.

Складовою і змістом суверенітету є верховенство держави в межах своєї території. Юридично на території кожної держави не може бути влади, вищої за державну. Суверенітет держави не поширюється за межі її території, але її юрисдикція як прояв суверенітету може ви-

ходити і за межі державної території (наприклад, щодо громадян, які знаходяться за кордоном).

Держави є універсальними суб'єктами міжнародного права через те, що практично не існує міжнародних правовідносин, учасником яких не могла б бути держава. Отже, суб'єктом міжнародних відносин є держава як така. Органи або особи, які представляють державу на міжнародній арені, уособлюють державу та не можуть виступати від власного імені.

При визначенні складових держави зазвичай посилаються на договір Монтевідео 1933 р., положення якого встановлюють, що державі як суб'єкту міжнародного права притаманні такі ознаки: територія, населення, уряд та можливість вступати у відносини з іншими державами. Відповідно обсяг її правосуб'єктності також залежить від об'єктивного наповнення зазначених елементів — розмірів державної території, загального розвитку населення тощо. Якщо держава відмовляється від вступу в певні союзи, об'єднання, вона самостійно обмежує обсяг власної правоздатності.

Територіальна та адміністративна структура держави може бути різною, як це зазначалося в попередніх розділах. Тож за формою державного устрою держави поділяються на прості (унітарні) та складні. Складними державами є насамперед федерації, конфедерації, а також унії.

Федерація — це форма державного устрою, яка складається з державних утворень, яким притаманна юридично визначена політична самостійність. Державні утворення, які входять до складу федерації (штати, землі, провінції), є суб'єктами федерації. У федерації постійно діють загальносоюзні органи влади та управління, вона виступає як єдиний суб'єкт міжнародного права. Державні утворення, які входять до складу федерації, юридично позбавлені права самостійної участі у міжнародних відносинах, але з цього правила бувають винятки (Російська Федерація).

Конфедерація — це об'єднання кількох держав, які утворюють певні спільні органи з метою досягнення загальних цілей. Держави, які входять до складу конфедерації, повністю зберігають свій державний суверенітет та є самостійними учасниками міжнародних відносин.

Унія є також різновидом складної держави. Розрізняють особисті і реальні унії. Особиста унія — об'єднання двох або більше держав під владою єдиного голови держави. Суб'єктом міжнародного права виступає не унія, а кожна держава, яка входить до її складу. Реальна унія характеризується об'єднанням держав під владою єдиного голови з утворенням спільних ор-

ганів влади та управління. Суб'єктом міжнародного права виступає не унія в цілому, а окремі державні утворення, які входять до її складу.

Другим первинним суб'єктом міжнародного права є **нація або народ, який бореться за створення незалежної держави**. Становлення правосуб'єктності такого утворення було пов'язане передусім з колоніальними державами. Тобто вважалось, що нацією або народом, який бореться за створення незалежної держави, є фактично та історично сформована спільнота із власним населенням, територією та інколи навіть урядом, яка не має самостійності на міжнародній арені і прагне отримати незалежність. Саме з метою надання допомоги таким утворенням у рамках ООН було створено спеціальний орган — Раду з опіки, яка входить у число основних органів цієї найважливішої міжнародної організації.

З того часу, як більшість колоній дістали незалежність, у світі фактично не залишилось колоніальних держав, які прагнуть до самовизначення. Термін «нація або народ, які борються за створення незалежної держави» дедалі частіше отримує зовсім інше тлумачення. Ситуація ускладнюється й тим фактором, що в рамках міжнародного права відсутнє офіційне визначення термінів «нація» і «народ». Але загалом терміном «нація» у міжнародному праві позначається певна людська спільнота, яка характеризується спільною територією, спільними економічними інтересами, певними, історично складеними культурними особливостями. «Народ» може включати одну або кілька національних спільнот, тобто це поняття ширше і відповідно передбачає вищий рівень спорідненості індивідів не лише за національною ознакою.

У міжнародному праві існує досить тонка межа між двома основними принципами, а саме — принципом самовизначення народів і націй і принципом територіальної цілісності. Деякі автори навіть вважають, що правом на самовизначення наділені лише суб'єкти федеративних держав, у конституціях яких передбачено можливість застосування цього права. Але таке тлумачення обмежує дію міжнародного права внутрішньодержавними нормами, що є неприпустимим.

Згідно з нормами міжнародного права нацією або народом, який має право на самовизначення, визнається колонія або інша несамокерована територія з окремим статусом, що відрізняється від статусу території держави, котра здійснює над нею контроль.

Фактично правосуб'єктність народу або нації може виникати з моменту визначення загального органу, який координує боротьбу за створення незалежної держави. Тобто саме цей

орган і представлятиме народ або націю на міжнародній арені. Обсяг правосуб'єктності народу або нації надзвичайно обмежений та є перехідним до правосуб'єктності держави. Відповідно у разі формування самостійної держави на базі національно-визвольного руху вона є відповідальною по зобов'язаннях останнього.

Як суб'єкт міжнародного права нація або народ може укласти певні види міжнародних договорів, бути членом міжнародних організацій (як правило, лише як спостерігач, тобто без права голосу). Нації та народи є повноцінними суб'єктами гуманітарного права, тобто вони користуються захистом у рамках міжнародного права.

Вторинними суб'єктами міжнародного права є міжнародні організації та квазідержавні утворення. Їх правосуб'єктність зазвичай базується на міжнародному договорі.

З метою реалізації спільних інтересів держави об'єднуються у **міжнародні організації** і наділяють їх певними правами та обов'язками. Відповідно, правосуб'єктність міжнародних організацій обмежується їх статутними документами. Але в межах цих документів міжнародні організації вільні діяти на свій розсуд, незалежно від волі кожної окремої держави, яка входить до складу цієї організації. Вперше питання правосуб'єктності міжнародних організацій виникло із утворенням Ліги Націй¹. Під час укладання угоди про штаб-квартиру із Швейцарією Ліга Націй виступила самостійним суб'єктом міжнародного права. Після створення ООН цю практику було загальноновизнано.

Обсяг правосуб'єктності конкретної міжнародної організації залежить від її функціонального призначення. Крім того, кожна міжнародна організація наділена й певними правами та обов'язками юридичної особи, як-то: право укласти договори оренди, підряду, право набувати майно та розпоряджатись ним тощо. До загальних прав міжнародних організацій належить право на співробітництво з іншими суб'єктами міжнародного права, право укласти певні види договорів у межах міжнародного права. Міжнародні організації також можуть застосовувати право на визнання, яке реалізується шляхом надання членства цієї організації. Крім того, міжнародні організації також можуть застосовувати й санкції щодо своїх членів. Ці санкції в більшості випадків обмежуються можливістю виключення з міжнародної організації.

Суб'єктами міжнародного права є виключно міжурядові або міждержавні організації. Неурядові організації здатні впливати на розвиток міжнародного права, вносити власні пропозиції, але формально не мають міжнародної правосуб'єктності. Безумовно, найбільший обсяг

повноважень притаманний ООН. Але в будь-якому разі правосуб'єктність міжнародних організацій є похідною від волі первинних суб'єктів, тобто держав.

До **квазідержавних** або **державоподібних утворень** у сучасному міжнародному праві належать вільні міста, Ватикан і Мальтійський лицарський орден. Статус таких утворень зазвичай визначається в міжнародних договорах.

Поняття *вільного міста* охоплює не лише міста зі спеціальним статусом, а й певні території. На сьогодні у світі практично не існує вільних міст (останнє з них — Західний Берлін, припинило своє існування з об'єднанням Німеччини у 1990 р.). Але зважаючи на те, що вільні міста історично виникали як засіб розв'язання територіальних конфліктів, не виключена можливість появи вільних міст у майбутньому. Одним з перших історичних прикладів вільного міста є Великий Новгород. Крім того, в різні часи такий статус мали понад 50 міст, переважно Європейського регіону, такі, як Бремен, Рига, Амстердам, Кенігсберг та ін.

Основною характеристикою вільного міста є його нейтральний та демілітаризований статус. Вільне місто має власне громадянство, територію, органи влади. Такі міста мали право безпосередньо вступати в міжнародні відносини. Гарантом забезпечення статусу вільного міста виступали певні держави, а згодом — універсальні міжнародні організації, такі як Ліга Націй та ООН. Так, статус вільного міста Данцигу було визначено у Версальському мирному договорі 1919 р., гарантом забезпечення його статусу виступала Ліга Націй. Після Другої світової війни було створено вільну територію Трієст, яка знаходилась між Італією та Югославією. Згодом ця територія була поділена між цими двома країнами. Згідно з резолюцією ООН 1947 р. статус вільного міста передбачалось надати Єрусалиму, але ця резолюція так і не набула чинності.

Особливий статус у межах міжнародного права має *Ватикан*, або Святий престол, який є адміністративним центром католицької церкви та резиденцією папи. Статус цього утворення було визначено в Латеранській угоді, укладеній між папою і представником від Італії — Муссоліні. Згідно з цією угодою було визначено абсолютний суверенітет Ватикану в межах його території та повну юрисдикцію.

Законодавча, виконавча та судова влада у Ватикані належить папі. Ватикан має своє громадянство, виступає самостійним міжнародним суб'єктом, який підтримує постійні дипломатичні відносини з багатьма країнами світу. Дипломатичні представники Ватикану йменують-

---

¹ Створена після Першої світової війни. Це була перша спроба держав утворити міжнародно-правовий механізм запобігання військовим конфліктам та зміцнення міжнародного миру та безпеки. Практично діяльність Ліги Націй припинилась з початком Другої світової війни, але формально припинення її діяльності було оформлено лише у 1946 р.

ся нунціями або інтернунціями. Ватикан має право укласти міжнародні договори та є асоційованим членом деяких міжнародних організацій (насамперед ООН).

У 1889 р. було визнано міжнародну правосуб'єктність *Мальтійського лицарського ордену*. Він є суверенним утворенням, основна мета діяльності якого полягає у благодійності. Його місцем знаходження є Рим, але ні території, ні населення він не має. Мальтійський лицарський орден підтримує дипломатичні зв'язки з деякими державами та має своїх представників у міжнародних організаціях.

4. Принципи міжнародного права

Принципи міжнародного права є узагальненими правилами поведінки суб'єктів міжнародного права, які встановлені на практиці та закріплені договірними або звичаєвими нормами міжнародного права.

Процес формування принципів міжнародного права зумовлює особливості їх застосування та реалізації. Так, дію принципу міжнародного права не можна відмінити, адже для цього мають відбутися докорінні зміни в усій системі міжнародних відносин та порядку співіснування її суб'єктів, у результаті чого старий принцип може бути замінено на новий.

Отже, фундамент системи міжнародного права становлять принципи, які є основоположними нормами міжнародного права, що регулюють відносини між його суб'єктами. Основні принципи міжнародного права є базою для створення всього масиву міжнародно-правових норм і свого роду конституцією міжнародного правопорядку, оскільки встановлюють критерії законності норм міжнародного права.

Основні принципи міжнародного права закріплено в Статуті ООН, а також у Декларації про принципи міжнародного права, яка прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 1975 р., та в Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) та ін.

Як елемент системи міжнародного права основні принципи мають певні особливості, які дозволяють виділити їх в окрему категорію. Так, основні принципи міжнародного права є обов'язковими для всіх без винятку суб'єктів міжнародного права, та не є персоніфікованими, що закріплено в п. 6 ст. 2 Статуту ООН. Вони превалюють над всіма іншими нормами системи міжнародного права і застосовуються з метою заповнення прогалін, тобто для регламентації відносин у разі відсутності прямого регулювання. Порушення цих принципів

суб'єктами міжнародного права кваліфікується серйозніше, ніж порушення звичайних норм. Основні принципи міжнародного права мають комплексний характер, тобто максимальний ефект досягається лише у взаємодії всіх принципів.

Як уже зазначалось, основні принципи міжнародного права було закріплено в трьох головних документах. Статут ООН та Декларація про принципи міжнародного права визначають лише сім з них, а саме: принцип незастосування сили або загрози сили; принцип мирного вирішення міжнародних спорів; принцип невтручання; принцип співробітництва; принцип рівноправ'я і самовизначення народів; принцип суверенної рівності держав; принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом. У Заключному акті НБСЄ міститься вже десять принципів, тобто три нові: принцип територіальної цілісності; принцип поваги прав людини; принцип непорушності кордонів.

Принципи міжнародного права мають свою внутрішню класифікацію. Основним критерієм класифікації принципів є сфера їх застосування, за якою вони поділяються на універсальні, регіональні та локальні. Так перші 9 принципів є універсальними, а принцип непорушності кордонів — регіональним, оскільки затверджений лише країнами європейського регіону, а також деяких інших регіонів світу.

Однією з головних ознак сучасного міжнародного права є становлення та закріплення *принципу заборони застосування сили або загрози силою*. Вперше цей принцип було закріплено ще у 1899 р. в Гаазькій конвенції про мирне вирішення спорів. Остаточно ж становлення принципу було завершено із прийняттям Статуту ООН, який в п. 4 ст. 2 закріпив, що всі члени ООН утримуються в міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, не сумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй. Пізніше цей принцип було конкретизовано в таких документах ООН, як Декларація про принципи міжнародного права, Декларація про посилення ефективності принципу відмови від загрози силою або її застосування в міжнародних відносинах, резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Про визначення агресії» тощо.

Необхідність тлумачення цього принципу пов'язана з потребою розкриття поняття «сила». Суб'єкти міжнародного права мають утримуватись від усіх проявів сили з метою примусу іншого суб'єкта. Під заборону за цим принципом підпадають також застосування загрози силою, застосування сили в будь-яких проявах з метою примусу іншої держави відмовитись від

здійснення її суверенних прав, акти репресії з допомогою сили, застосування сили або загрози силою для врегулювання спорів.

Принцип заборони застосування сили або загрози силою є універсальним і загальносистемним, а тому стосується всіх суб'єктів міжнародного права. Але при цьому Статут ООН в ст. ст. 41 та 50 закріплює право держав у певних випадках застосовувати силу правомірно. Це насамперед самооборона, але лише у відповідь на збройний напад чи агресію та за умови адекватності такої відповіді.

У разі порушення цього принципу Рада Безпеки ООН уповноважена вжити необхідних заходів для вирішення конфлікту мирним шляхом і при неможливості має право застосувати силу. Отже, на даний момент правомірними є лише застосування сили з метою оборони та за рішенням Ради Безпеки ООН.

Основою сучасного міжнародного правопорядку є *принцип суверенної рівності держав*, оскільки закріплює рівність усіх його учасників. Складовими елементами принципу суверенної рівності держав є повага суверенітету держав та їх рівноправність у міжнародних відносинах. Цей принцип закріплено в п. 1 ст. 2 Статуту ООН, статутах багатьох міжнародних організацій, Декларації про принципи, які стосуються дружніх відносин держав, у Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі.

Відповідно до принципу суверенної рівності держави мають право на юридичну рівність, територіальну цілісність, свободу і політичну незалежність, вільний вибір та реалізацію політичних, соціальних, економічних та культурних інтересів, свободу у створенні національної системи законодавства, здійснення в рамках міжнародного права відносин з іншими державами та міжнародними організаціями, участь у міжнародних договорах, нейтралітет. Більшість з цих прав є так званими правами, що впливають з державного суверенітету. Звичайно всі ці права обмежуються кордонами іншої суверенної держави, і тому реалізації цих прав має відповідати обов'язок держави поважати суверенні права інших суб'єктів міжнародного права. Окремо слід відзначити, що сучасна тенденція обмеження власного суверенітету шляхом передачі певних повноважень міжнародним організаціям у жодному разі не є порушенням принципу суверенної рівності держав, а, навпаки, — прикладом реалізації права держав на участь у міжнародних організаціях та укладання міжнародних договорів.

Принцип невтручання у внутрішні справи держав визначав правила співіснування держав з давніх часів, але його закріплення відбулось лише в рамках Конвенції про права і обов'язки

держав, прийняті на конференції американських держав 1933 р., Декларації американських принципів 1938 р. і, звичайно ж, Статуту ООН (п. 7 ст. 2). У 1965 р. було прийнято Декларацію ООН про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, про оберігання їх незалежності і суверенітету. Ця конвенція надала тлумачення цього принципу та певним чином розширила його дію. Так, складовими принципу невтручання є такі зобов'язання держав: прямо або опосередковано не втручатись як у внутрішні, так і у зовнішні справи; утримуватись від застосування сили; утримуватись від загрози застосування сили; утримуватись від підтримки держав-порушниць.

На відміну від попередніх *принцип територіальної цілісності держав* на міжнародному рівні закріплено лише в звичаєво-правовій формі. Але фактично можна сказати, що він реалізується через заборону застосування сили або загрози сили. Застосування цього принципу передбачає заборону дій, які порушують національну єдність і територіальну цілісність, що закріплено в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р.; повагу територіальної цілісності держав та заборону окупації, що закріплено в Заключному акті НБСЄ.

Окремо слід відзначити, що цей принцип також створює обов'язок держав використовувати свої території таким чином, щоб це не завдавало шкоди території інших держав, що особливо важливо при постійно зростаючих випадках транскордонного забруднення.

Як уже зазначалось, *принцип непорушності державних кордонів* є регіональним, оскільки закріплений лише у Заключному акті НБСЄ 1975 р. і діє для країн Європи, а також у північноамериканському регіоні для США та Канади. Положення, які закріплюють цей принцип на регіональному рівні, були обумовлені свого часу також між СРСР та ФРН, НДР і Чехословаччиною. Цей принцип покладає на держави такі обов'язки: визнати існуючі кордони; визнати непорушність кордонів; відмовитись від зазіхань на територію інших країн; відмовитись від зазіхань на кордони; змінювати кордони лише на підставі добровільної згоди держав.

Зазначений принцип має багато спільного з принципом недоторканості державних кордонів. Різницею між ними є те, що останній передбачає право держави контролювати державний кордон та покладає обов'язок дотримуватись існуючої лінії кордону. При цьому слід відмітити, що принцип непорушності кордонів має й інші географічні рамки свого застосування, оскільки не обмежується регіональним рівнем.

Принцип мирного врегулювання спорів — чи не найстаріший серед усіх інших принципів. Він закріплений у величезній кількості міжнародно-правових документів. Зазначимо, що п. 3 ст. 2 Статуту ООН встановлює, що всі члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирни-

---

ми засобами таким чином, щоб не піддати загрозі міжнародний мир, безпеку і справедливість. Згідно зі ст. 33 Статуту ООН сторони, які беруть участь у спорі, зобов'язані насамперед спробувати розв'язати суперечку мирними засобами шляхом переговорів, обслідування, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або іншими мирними засобами. Сторони мають право самостійно обирати спосіб вирішення спору, але, як свідчить практика, найчастіше застосовуються дипломатичні переговори, які забезпечують рівність сторін і швидке вирішення спору. При цьому слід відмітити, що практично всі регіональні організації передбачили створення власного механізму врегулювання спорів.

Застосування цього принципу вимагає від сторін спору уникати ультимативності, враховувати інтереси противної сторони та виконувати прийняті рішення.

Принцип поваги прав і основних свобод людини є основою міжнародного права прав людини — галузі, що розвивається динамічно. Основи цього принципу було закладено ще в Конституції США та Франції. Як норми міжнародного права цей принцип закріплено в преамбулі Статуту ООН, Загальній декларації прав людини, Пакті про громадянські та політичні права і Пакті про економічні, соціальні та культурні права. Реалізується цей принцип шляхом створення системи захисту інтересів осіб, чиї права порушуються. З цією метою створюються спеціальні органи та встановлюють відповідальність держав за порушення цього принципу. Прикладами таких спеціальних органів є Нюрнберзький трибунал, трибунали по Югославії та Руанді.

Принцип поваги прав і свобод людини покладає на суб'єктів міжнародного права обов'язок поважати права людини, незалежно від статі, раси, національної належності, мови, релігії; сприяти здійсненню прав і свобод людини; привести національне законодавство у відповідність з вимогами міжнародного права; забезпечити захист прав і свобод людини.

У загальних рисах *принцип рівноправ'я і права народів розпоряджатися власною долею* сформульовано в Статуті ООН. Але фактично до прийняття Пакту про громадянські та політичні права і Пакту про економічні, соціальні та культурні права цей принцип діяв лише в формі звичаю. З посиленням процесів деколонізації принцип рівноправ'я і права народів розпоряджатися власною долею набув юридичного закріплення. Так, у Заключному акті НБСЄ 1975 р. визначено, що всі народи мають право в умовах свободи визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус і здійснювати свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток, як вони бажають.

Принцип передбачає, що суб'єкти міжнародного права мають такі права і обов'язки: поважати рівність народів і націй, поважати право народів і націй самостійно розпоряджатись власною долею, право жити в умовах свободи та самостійно здійснювати політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток, право вільно розпоряджатися своїми природними багатствами.

Принцип співробітництва прийнято відносити до групи так званих функціональних принципів разом з принципами мирного вирішення спорів, суверенної рівності. Це зумовлено тим фактом, що зазначені принципи визначають умови співіснування суб'єктів міжнародного права. Принцип співробітництва встановлює спосіб реалізації всіх інших принципів і норм міжнародного права, що закріплено в преамбулі Статуту ООН, Заключному акті НБСЄ 1975 р. Основним обов'язком суб'єктів міжнародного права за даним принципом є співробітництво на основі принципів і норм міжнародного права.

З найдавніших часів *принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань* дійшов до нас у вигляді звичаєвої норми — *pacta sunt servanda*, що означає «договори повинні виконуватись». На сучасному етапі розвитку міжнародного права цей принцип закріплено в Статуті ООН, Конвенції про право міжнародних договорів та інших міжнародно-правових документах. Причому цей принцип рівною мірою стосується зобов'язань, які випливають з писаних норм і норм-звичаїв.

Обов'язки держав за цим принципом полягають у визнанні примату міжнародного права над національним та вирішенні спорів, які виникають у процесі реалізації міжнародних договорів, мирними засобами. Саме реалізація на практиці цього принципу є запорукою стабільності світового правопорядку.
